

А н н о т а ц и я

В статье рассматриваются особенности становления элементов этнонациональной структуры украинского общества, исполнение ими своих функций, как и функционирование структуры в целом, а так же последствия для этнонационального развития украинского государства, которые влияют на формирование у будущего учителя музыки готовности к интеркультурному диалогу.

A n n o t a t i o n

In the article are described a features of formation of elements of ethnonational structure of the Ukrainian society, realisation the functions by them, as well as functioning of structure as a whole and corresponding consequences for ethnonational development of the Ukrainian state are analysed and focuses on the problems of teaching staff training, the basis of which makes the principles of humanistic education upbringing.

Лозенко А. П.

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

РЕФЛЕКСИВНІ УМІННЯ У СТРУКТУРІ ДИДАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються питання місця рефлексивних умінь у структурі дидактичної підготовки вчителя початкової школи.

Ключові слова. Дидактична підготовка вчителя початкових класів; дидактична готовність; дидактичні уміння; рефлексивні уміння; ретроспективні, перспективні, ситуативні, інтелектуальні, комунікативно-кооперативні, особистісні рефлексивні уміння.

У відповідності із сучасними вимогами ECTS, у зв'язку із розробкою та впровадженням Галузевих стандартів вищої педагогічної освіти в Україні, у контексті компетентнісного підходу, рефлексія стає важливим компонентом не тільки психологічної, а й загально-педагогічної підготовки (і, дидактичної, як її складової). Тому, особливої актуальності, у контексті сьогодення, набуває проблема формування у майбутніх учителів початкових класів рефлексивних умінь протягом їх дидактичної підготовки у ВПНЗО.

Слід зауважити, що між вимогами до дидактичної діяльності майбутнього учителя початкових класів, закладених у Галузевих стандартах вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем "Бакалавр" (а саме, рефлексивним аспектом дидактико-методичної виробничої функції) та практично функціонуючою системою дидактичної підготовки з урахуванням рефлексивної її складової спостерігаються протиріччя.

Тому, на часі постає питання підвищення ефективності дидактичної підготовки студентів спеціальності "Початкове навчання" засобами формування у них рефлексивних умінь.

"Дидактична підготовка" є фундаментальною та обов'язковою складовою більш глобального процесу, яким є професійно-педагогічна підготовка. Про це свідчать наукові доробки О. А. Абдуліної, І. А. Зязюна, О. М. Пехоти, А. А. Грекова, О. П. Бондаревської, Л. О. Хомич, О. Я. Савченко, Н. Г. Ничкало, П. М. Гусака, О. Г. Мороза та ін.

Особливості дидактичної підготовки вчителів початкової школи досліджували В. І. Бондар, І. М. Шапошнікова, Н. В. Воскресенська, П. М. Гусак, О. І. Бульвінська,

В. М. Чайка, Н. Б. Максименко, Л. А. Мартіросян, О. Є. Коваленко, Л. В. Герасименко, І. В. Іванченко, С. І. Тадіян, І. В. Клеснікова, О. Г. Коханко та ін..

Рефлексія у педагогічній діяльності розглядалась сучасними українськими та російськими науковцями: Ю. М. Кулюткіним, С. В. Кондратьєвою, С. Д. Максименко, Г. С. Сухобською, Г. О. Бізяєвою, Є. В. Чорним, Л. В. Яковлевою, Г. О. Дегтяр та ін., які довели, що педагогічна діяльність є рефлексивною за своїм змістом. В. А. Семиченко, І. М. Семеновим, Г. Ф. Похмелкін розглядали педагогічну рефлексію як специфічний механізм переосмислення змістів свідомості, зокрема педагогічних стереотипів. Вивченням рефлексивного компоненту педагогічних здібностей займалися М. О. Амінов, Н. В. Кузьміна, О. С. Михайлова, Ф. М. Гоноболін, В. А. Крутецький та ін.. Т. М. Яблонська досліджувала проблеми розвитку здатності до рефлексії в особистісному та професійному становленні вчителя початкових класів.

Узагальнюючи досвід вище зазначених зарубіжних та вітчизняних науковців, педагогічна рефлексія – специфічна форма теоретичної і практичної діяльності вчителя, спрямована на усвідомлення власної особистісної сфери, пізнання особистості дитини; осмислення вчителем власних дій та дій учнів; глибокий аналіз комунікативно-кооперативного аспекту власної педагогічної діяльності та діяльності молодших школярів.

Але на сьогодні залишається відкритим питання місця та ролі рефлексії в системі та структурі саме дидактичної діяльності вчителя початкової школи, до ефективного здійснення якої студента готує ВПНЗО, тому потребує детального теоретичного та практичного дослідження.

На актуальність нагальність вирішення даної проблеми вказують наукові доробки таких науковців, як В. В. Давидов, В. І. Слободчиков, Г. А. Цукерман, А. З. Зак, які наполягають на рефлексивному розвитку молодших школярів (6-11 років) та розглядають рефлексію: "...необхідною складовою уміння вчитися, яка може бути сформована засобами навчальної діяльності" [6, с. 14-19;7].

Отже, щоб розв'язати наразі дане питання на теренах початкової ланки освіти, у процесі дидактичної підготовки майбутнього вчителя початкових класів, слід особливу увагу приділити формуванню у нього рефлексивних умінь, адже педагог, який у процесі дидактичної діяльності сам досконало володіє рефлексивними діями та операціями, зможе допомогти молодшому школяру навчитися вчитися самостійно та ефективно.

Вимоги до дидактичної підготовки майбутнього вчителя початкової школи визначені у змісті дидактико-методичної функції Галузевих стандартів вищої освіти України, з назви якої зрозумілими є фундаменталізація дидактичної підготовки і інтеграція її з частковими дидактиками, якими є методики викладання певних навчальних дисциплін у початковій школі. Керуючись Державним стандартом, який виокремлює дидактичний аспект підготовки майбутнього вчителя початкової школи, припускаємо, що він складає важливий компонент в структурі педагогічної діяльності. До того ж, детальний аналіз нами змісту комплексних кваліфікаційних умінь дидактико-методичної виробничої функції майбутнього вчителя початкових класів засвідчив пряму або опосередковану присутність у ньому рефлексивної складової, що є передумовою для формування рефлексивних умінь різних видів.

Дидактична підготовка розглядається нами відповідно до категорій простору і часу, як процес, в основу якого покладено діяльність як психологічну категорію [10], обумовлену змістом дидактичної діяльності вчителя початкових класів [3; 5].

Тому, на рівні теоретичних узагальнень, дидактична підготовка розглядатиметься нами як: цілеспрямований та розгорнутий у діяльності і у часі процес формування у майбутніх вчителів системи дидактичних знань та комплексних кваліфікаційних умінь, які відповідають

дидактико-методичній виробничій функції Державних стандартів вищої педагогічної освіти.

Протягом навчання студента у ВПНЗ, дидактичні уміння майбутнього вчителя початкової школи наповнюються методичним змістом, оскільки вчитель початкової ланки освіти викладає основи фундаментальних наук.

У майбутньому, якість та ефективність дидактичної підготовки студента спеціальності "Початкове навчання" визначатиме система дидактичних умінь, застосовуваних ним на практиці.

Ми поділяємо думку науковців, які розглядають систему дидактичних умінь вчителя з позицій діяльнісного підходу: від мети до результату. Кожна група умінь представляє певний структурний компонент дидактичної діяльності вчителя початкових класів у їх логічній послідовності, як спеціально організований та усвідомлюваний процес з проектування, організації та аналізу результатів діяльності молодших школярів [1; 4].

Погоджуючись з думкою вчених, що дидактичні уміння утворюють гнучку динамічну систему, де кожна їх група відповідає етапам навчального процесу (підготовчого, організації і здійснення діяльності вчителя і учнів, а також аналітичного), на рівні теоретичних узагальнень, відповідно кожного з етапів дидактичної діяльності вчителя початкової школи, дидактичні уміння диференціюємо на проектувально-конструктивні, виконавські і аналітичні.

Те, що "...рефлексія – це момент, механізм та організованість діяльності" [15, с. 107], свідомості та довільного контролю вимагають всі без виключення етапи діяльності майбутнього вчителя. Це дає нам підстави розглядати рефлексивні уміння як багатомірні комплексні психічні утворення, які інтегруються з дидактичними уміннями вчителя початкових класів і проявляються на кожному етапі їх дидактичної діяльності. Тому, процес дидактичної підготовки студентів у ВПНЗО і їх дидактична готовність, як її кінцевий результат, повинен включати цілеспрямовану та спеціально організовану роботу з формування у майбутніх учителів початкових класів рефлексивних умінь.

З огляду на те, що рефлексія – це найбільш складний інтегративний психічний процес [15; 9; 11; 8; 6], ми погоджуємось з науковцями, які поділяють її на види відповідно "трьох пронизуючих сфер існування рефлексії: мислення, комунікації і кооперації та свідомості (самосвідомості)" [13]; напрямків її функціонування – "інтра-" (індивідуальна свідомість – сфера особистісної рефлексії та "інтерпсихічного", а також, різних видів діяльності, на які може бути спрямована рефлексія (мисленнєва діяльність, практична діяльність, комунікативно-кооперативна діяльність). Крім цього, наші припущення щодо критеріїв диференціації похідних від видів рефлексії рефлексивних умінь підтверджують експериментальні дослідження А. В. Карпова, який довів трьохаспектне існування і функціонування рефлексії: як психічної властивості, психічного процесу і психічного стану, яке відповідає трьом основним модусам психічного: когнітивному, регулятивному і комунікативному [9, с. 56]. Отже, відповідно до вище зазначеного, виділяємо особистісні, інтелектуальні та комунікативно-кооперативні рефлексивні уміння. Перспективну, ситуативну та ретроспективну рефлексію ми схильні розглядати як окремі види, обумовлені функцією, яку виконує рефлексія стосовно певного часового проміжку: минулого, теперішнього і майбутнього [9, с. 49]. Для нашого дослідження дана позиція є принциповою, оскільки, якісний рівень дидактичної готовності майбутнього вчителя початкових класів передбачає свідомий та осмислений характер здійснення діяльності з планування, прогнозування, конструювання, організації, контролю та аналізу навчально-виховного процесу. Тому, це вимагає цілеспрямованого формування у студентів протягом їх дидактичної підготовки таких видів рефлексії і, відповідно, похідних від неї видів умінь, як ретроспективні, перспективні та ситуативні.

Ще однією важливою для нас підставою виокремлення рефлексивних умінь відповідно до категорії часу є те, що процес дидактичної підготовки майбутніх учителів початкових класів можна тлумачити як "...рух..., заданий із-зовні, який характеризує процес навчання,... і рух як саморух – учіння" [2, с. 14]. Взаємодія учіння і навчання у процесі підготовки студента до дидактичної діяльності, результатом якої є кількісні і якісні зміни в особистостісній сфері та майбутній професійній діяльності потенційного "вчителя-початківця" – розвиток, який поза філософськими категоріями "простору" і "часу", розглядати не можна [14]. Тому, для нас важливо було виокремити ситуативні, перспективні та ретроспективні рефлексивні уміння, оскільки їх сформованість у майбутнього вчителя початкових класів, сприятиме здійсненню усвідомлюваних, осмислених, а значить, якісних дидактичних дій з планування, проектування, конструювання, організації, контролю та аналізу навчального процесу у початковій школі.

Отже, у контексті майбутньої дидактичної діяльності студентів спеціальності "Початкове навчання" далі розглядатимемо наступні види рефлексивних умінь: особистіські (стосуються свідомості та самосвідомості особистості майбутнього вчителя початкової школи); інтелектуальні (стосуються мисленнєвої дидактичної діяльності студента); комунікативно-кооперативні (стосуються особливостей взаємодії учасників навчального процесу у початковій школі; спільної навчальної та майбутньої професійної дидактичної діяльності студентів спеціальності "Початкове навчання"); перспективні, ситуативні та ретроспективні (характеризують процесуальний аспект дидактичної діяльності).

Також, важливо зауважити, що всі види рефлексивних умінь часто функціонують комплексно, взаємодіючи між собою. Тому результатом сформованості рефлексивних умінь у потенційного вчителя початкової школи буде системне їх застосування у практичній дидактичній діяльності.

Теоретичні дослідження А. В. Карпова і В. А. Метаєвої про рефлексію як психічне метаутворення, метакомпетентність педагога [9; 12], дають підстави розглядати рефлексивні уміння майбутнього вчителя початкових класів як ті, що здійснюють інтегративну, регулюючу та організуючу функцію стосовно всіх етапів дидактичної підготовки компонентів дидактичної готовності майбутнього вчителя початкової школи.

Послідовність формування певного виду рефлексивних умінь у процесі дидактичної підготовки майбутніх учителів початкової школи, є умовною і обумовлювалась даними констатуючого експерименту щодо стану сформованості певних видів рефлексивних умінь у випускників ВПНЗ, а також, експериментально підтвердженим науковим досвідом відомих фахівців у галузі педагогічної психології – В. В. Давидова, В. І. Слободчикова та Г. О. Цукерман [6]. На думку вчених, рефлексивні процеси існують у трьох пронизуючих, але не тотожних одна одній сферах: мисленнєвій діяльності, комунікації та кооперації, самосвідомості. Всі сфери існування рефлексії науковці пов'язують з навчальною діяльністю, зазначаючи, що у молодшому шкільному віці рефлексивні процеси здійснюються у такій послідовності: мислення, діяльність (інтелектуальна рефлексія), комунікація-кооперація (комунікативно-кооперативна рефлексія) і самосвідомість (особистісна рефлексія). В юності, представниками якої є студентство, відбувається інверсія. Визначним підґрунтям у визначення освітньої мети стає самосвідомість. Комунікативно-кооперативний шар навчальної діяльності залишається проміжним, який забезпечує зв'язок індивідуального "Я" і культури [6].

Керуючись дослідженнями вище зазначених науковців щодо вікових особливостей розвитку, функціонування та домінування рефлексії, ми визначили необхідним розпочати роботу по формуванню рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкових класів з

особистісного їх типу протягом **I курсу**, через зміст курсів “Вступ до спеціальності”, “Загальні основи педагогіки” та “Історія педагогіки”. Одночасно відбувається формування перспективних та ретроспективних рефлексивних умінь майбутніх учителів початкових класів, оскільки результати проведеного нами констатуючого експерименту засвідчили вищий, ніж інші види рефлексивних умінь рівень розвитку. Причиною тому є особистий життєвий досвід студентів-першокурсників щодо цілепокладання, планування, оцінки та аналізу власної діяльності, що є фундаментом для формування на цій основі перспективних і рефлексивних умінь, але у контексті майбутньої дидактичної діяльності.

Початок вивчення на **II курсі** такої фундаментальної дисципліни педагогічного циклу як “Дидактика”, обумовлює приділити найбільшу увагу формуванню інтелектуальних та ситуативних рефлексивних умінь, оскільки по-перше: оволодіння саме даною навчальною дисципліною закладає теоретичні та практичні основи їх майбутньої дидактичної діяльності, по-друге: в результаті проведеного констатуючого експерименту, нами було визначено, що ефективність застосування студентами на практиці дидактичних знань залежить від того, як глибоко вони осмислюють дидактичну ситуацію, її елементи, контролюючи і коригуючи їх у відповідності із змінами, що відбуваються протягом неї. А це – сфера ситуативної рефлексії. Тому, з метою інтеграції теорії та практики дидактики в єдину систему особливої актуальності набувають лабораторні заняття із студентами в умовах школи.

Рефлексивні уміння, сформовані на попередньому етапі не втрачають своєї актуальності – удосконалюються та ускладнюються через засвоєння студентами основ дидактичної теорії. Так, наприклад, під час проектування студентами уроків, перспективні уміння застосовуються студентами у процесі визначення мети, складання макроструктури уроку, ретроспективні ж уміння проявляються через аналіз студентами проміжних та кінцевого результату з проектування уроку як системи, труднощів і помилок, яких вони припустилися, їх усвідомлення, визначення і осмислення причин їх виникнення та самостійної корекції.

Протягом **III курсу**, майбутні учителі початкових класів глибоко вивчають методики викладання певних дисциплін та проходять стажистську практику у початковій школі. У зв'язку із узагальненням та систематизацією у студентів дидактичних знань і умінь, удосконаленням методичних та першою педагогічною практикою, процес підготовки майбутніх учителів початкової школи потребує удосконалення їх комунікативно-кооперативних рефлексивних умінь. Тому, через змістове наповнення певних методик, в умовах аудиторії, через створення певних навчальних ситуацій та завдань з шкільної практики, на основі досвіду спостережень навчального процесу у початковій школі на лабораторних заняттях протягом другого року навчання, майбутні учителі початкової школи вчаться організовувати і скоординувати співпрацю та спілкування шляхом усвідомлення, осмислення позицій всіх учасників взаємодії. Провідна форма навчання за даних умов – дидактичний рефлексивно-комунікативний тренінг. У нашому випадку, тренінг – це особлива форма навчання студентів спеціальності “Початкове навчання”, яка спрямована на інтеграцію дидактико-методичних та рефлексивних знань, умінь, навичок та досвіду діяльності в умовах створення рефлексивного комунікативного середовища, шляхом відпрацювання найбільш важливих для успішної адаптації та проходження практики задач та ситуацій в умовах ВПНЗ. Слід зауважити, що протягом проходження тренінгу, особлива увага на якому звертається на формування у студентів комунікативно-кооперативних рефлексивних умінь, знаходять подальшого свого удосконалення, сформовані на попередніх етапах види рефлексивних умінь.

Виробнича переддипломна педагогічна практика, яку проходять студенти на **IV курсі** інтегрує всі типи рефлексивних, дидактичних та методичних умінь у цілісну систему та сприяє формуванню та застосуванню якісно нових утворень – комплексних кваліфікаційних

інь здійснювати дидактико-методичну функцію вчителя початкових класів.

Важливо, що формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкової школи (буває не відокремлено, а в органічній єдності із розвитком дидактичних умінь, що має ризик більш високому рівню готовності студентів до дидактичної діяльності. Важливо зазначити, що зазначена вище *послідовність формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкових класів є умовною, і розглядати кожний етап щодо формування певного виду рефлексивного уміння у процесі дидактичної їх підготовки ізольовано один від одного не можна, оскільки всі види взаємодіють та взаємопов'язані один з одним, представляючи тему, функціонуючи як на інтуїтивному, так і професійному рівнях.*

Отже, кожний наступний етап дидактичної підготовки студентів спеціальності «Початкове навчання» слід розглядати у контексті поступового оволодіння студентами темами дидактичних та рефлексивних умінь, які відповідають процесуальним компонентам дидактичної діяльності: від мети до результату, стосовно кожного структурного компоненту дидактичної готовності як кінцевого результату дидактичної підготовки у ВПНЗО.

Використана література:

- Белокур Н. Ф. Формирование дидактических умений будущего учителя в процессе вузовской общепедагогической подготовки : учебное пособие по спецкурсу. — Челябинск, 1986. — 86 с.
- Бондар В. І. Дидактика. — К. : Либідь, 2005. — 264 с.
- Бондар В. І., Шапошнікова І. М. Управління формуванням професійної компетентності вчителя // Освіта і управління. — 2006. — Т. 9. — № 2.
- Бульвінська О. І. Формування дидактичних умінь у студентів педагогічних університетів України : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Бульвінська Оксана Іванівна. — К., 1998. — 185 с.
- Гусак П. М. Навчальний процес у вищій педагогічній школі : навчальний посібник / за заг. ред. академіка О. Г. Мороза. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. — 337 с.
- Давыдов В. В., Слободчиков В. И., Цукерман Г. А. Младший школьник как субъект учебной деятельности // Вопросы психологии. — № 3-4. — 1992. — С. 14-19.
- Зак А. З. Развитие теоретического мышления младших школьников. — М., 1984.
- Зарецкий В. К., Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Рефлексивно-личностный аспект формирования решения творческих задач // Вопросы психологии. — 1980. — № 5. — С. 113-118.
- Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. — 2003. — Том 24. — № 5. — С. 45-47.
- Теонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 3-х т. — М., 1983. — Т. 2.
- Матюшкин А. М. Основные направления исследований мышления и творчества // Психологический журнал. — 1984. — Т. 5. — № 1. — С. 9-17.
- Метаева В. А. Рефлексия как метакомпетентность // Педагогика. — № 3. — 2006. — С. 57-61.
- Слободчиков В. И. О возможных уровнях анализа проблемы рефлексии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. — Новосибирск, 1986.
- Філософія : навчальний посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. — К. : Вікар, 1997. — 584 с.
- Щедровицкий Г. П. Рефлексия в деятельности / Г. П. Щедровицкий // Вопросы методологии. — 1994. — № 3-4 (№ 15-16). — С. 76-121.

А н н о т а ц и я

В статье рассматриваются вопросы места рефлексивных умений в структуре дидактической подготовки учителя начальной школы.

Ключевые слова. Дидактическая подготовка учителя начальных классов; дидактическая деятельность; дидактические умения; рефлексивные умения; ретроспективные, перспективные, активные, интеллектуальные, коммуникативно-кооперативные, личностные рефлексивные умения.